

भारतमधील लोकशाही : समस्या आणि आव्हाने

प्रा. नागोराव संभाजी वाघमारे¹

Abstract- लोकशाही ही अशी शासनपद्धती आहे की ज्यामध्ये सामान्य जनता थेट किंवा अप्रत्यक्षपणे शासन प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावते. भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश आहे. लोकशाहीमध्ये कायद्याचे राज्य, समता, न्याय, पारदर्शकता, जबाबदारी, वैयक्तिक हक्क आणि स्वातंत्र्य यांसारखी अनेक वैशिष्ट्ये आढळतात. आज भारत या लोकशाही वैशिष्ट्यांचे पालन करण्याचा प्रयत्न करत आहे. मात्र आजची लोकशाही पूर्वीसारखी राहिलेली नाही. लोकशाही सतत नव्याने परिभाषित होत असून अनेक समस्या व आव्हानांना सामोरे जात आहे. या लेखाचा मुख्य उद्देश भारतीय लोकशाहीचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये स्पष्ट करणे तसेच भारतीय लोकशाहीसमोरील प्रमुख समस्या व आव्हानांचा उदाहरणांसह अभ्यास करणे हा आहे.

Keywords - लोकशाही, समस्या, आव्हाने, भारत, जबाबदारी, पारदर्शकता

प्रस्तावना (Introduction)

भारतातील लोकशाही ही काही नवीन गोष्ट नाही. तिने अनेक संकटे, चढउतार, संघर्ष आणि आव्हाने यशस्वीपणे पार केली आहेत. भारतातील लोकशाहीची मुळे खोलवर रुजलेली असून ती दीर्घकाळ टिकून राहिलेली आहे. भारतातील लोकशाहीला ब्रिटिश राजवटीपासून स्वातंत्र्यानंतर एक मजबूत आधार मिळाला. मात्र भारतीय लोकशाही ही पूर्णपणे आदर्श किंवा परिपूर्ण स्वरूपाची नाही. भारतातील नागरिक अनेक लोकशाही हक्कांचा उपभोग घेत असले तरी त्यांना खऱ्या अर्थाने लोकशाहीचे ज्ञान अद्याप पुरेसे नाही. भ्रष्टाचार हा भारतीय लोकशाही व्यवस्थेचा अविभाज्य भाग बनला आहे. भारतीय लोकशाहीमध्ये अनेक लोकशाहीविरोधी प्रवृत्ती दिसून येतात. म्हणूनच लोकशाही म्हणजे केवळ बहुसंख्याकांचे राज्य नाही, हे नागरिकांनी समजून घेणे आवश्यक आहे. भारतीय लोकशाहीसमोरील समस्या व आव्हाने पुढीलप्रमाणे आहेत

बहुसंख्याकांचे राज्य (Rule of Majority)

बहुसंख्याकांचे शासन ही लोकशाहीची एक महत्त्वाची संकल्पना आहे. परंतु केवळ बहुसंख्याकांच्या हितासाठी निर्णय घेणे म्हणजे लोकशाही नव्हे. भारतात बहुसंख्याकवाद कधी कधी अल्पसंख्याकांच्या हक्कांवर आघात करतो. लोकशाही ही न्याय, समता आणि स्वातंत्र्य या तत्वांवर आधारित असते. बहुसंख्याकांनी निर्णय घेताना

¹ राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, राजमाता जिजाऊ महाविद्यालय, किल्ले धारूर जिल्हा बीड

अल्पसंख्याकांचे हक्क, भावना आणि मतांचा सन्मान करणे आवश्यक आहे. अन्यथा लोकशाहीचा मूळ आत्माच धोक्यात येतो.

दारिद्र्य (Poverty)

दारिद्र्य ही भारतीय लोकशाहीसमोरील एक गंभीर समस्या आहे. मोठ्या प्रमाणावर लोक अजूनही गरिबीत जीवन जगत आहेत. अन्न, शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगार यांसारख्या मूलभूत गरजा पूर्ण न झाल्यामुळे लोकशाही सहभागावर परिणाम होतो. गरीब नागरिक मतदार म्हणून अनेकदा पैशाच्या किंवा आमिषांच्या प्रभावाखाली येतात. त्यामुळे लोकशाहीचे मूल्य कमी होते आणि निवडणूक प्रक्रिया दूषित होते.

सहिष्णुतेचा अभाव (Lack of Tolerance)

लोकशाही टिकवण्यासाठी सहिष्णुता अत्यंत आवश्यक आहे. भारत हा विविध धर्म, जाती, भाषा आणि संस्कृतींचा देश आहे. परंतु आज धार्मिक, जातीय आणि वैचारिक असहिष्णुता वाढताना दिसते. द्वेषपूर्ण भाषण, सामाजिक धुवीकरण आणि हिंसाचार यामुळे लोकशाही मूल्ये कमकुवत होतात. सहिष्णुतेचा अभाव अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि सामाजिक सलोखा बिघडवतो.

नेतृत्वातील नैतिकतेचा अभाव (Lack of Moral Values in Leadership)

राजकीय नेतृत्वामध्ये नैतिक मूल्यांचा ज्हास ही भारतीय लोकशाहीसमोरील मोठी समस्या आहे. अनेक राजकीय नेते सार्वजनिक हिताऐवजी वैयक्तिक किंवा पक्षीय स्वार्थाला प्राधान्य देतात. भ्रष्टाचार, सत्तेचा गैरवापर आणि जबाबदारीचा अभाव यामुळे जनतेचा लोकशाहीवरील विश्वास कमी होत आहे. **निवडणूक प्रक्रियेतील त्रुटी (Flaws in Election Process)** निवडणुका या लोकशाहीचा कणा आहेत. भारतात नियमित निवडणुका होत असल्या तरी पैसा, बाहुबळ, मतांची खरेदी-विक्री, खोटा प्रचार आणि माध्यमांचा गैरवापर या समस्या आढळतात. यामुळे निवडणूक प्रक्रियेची पारदर्शकता व निष्पक्षता बाधित होते.

सांप्रदायिकता (Communalism)

सांप्रदायिकता ही भारतीय लोकशाहीसाठी गंभीर धोका आहे. धर्माच्या आधारावर राजकारण केल्यामुळे समाजात फूट पडते. यामुळे सामाजिक शांतता भंग पावते, राष्ट्रीय एकता कमकुवत होते आणि लोकशाही निर्णयप्रक्रियेवर विपरीत परिणाम होतो.

निष्कर्ष (Conclusion)

भारतीय लोकशाहीने अनेक आव्हानांना तोंड देत यशस्वी वाटचाल केली आहे. मात्र दारिद्र्य, असहिष्णुता, सांप्रदायिकता, भ्रष्टाचार आणि नैतिकतेचा अभाव यांसारख्या समस्या आजही गंभीर आहेत. या समस्या दूर करण्यासाठी नैतिक राजकीय नेतृत्व, सामाजिक सलोखा, लोकशाही शिक्षण, निवडणूक सुधारणा आणि सर्वसमावेशक विकास आवश्यक आहे. लोकशाही केवळ शासनपद्धती नसून ती जीवनपद्धती आहे, हे प्रत्येक नागरिकाने समजून घेणे गरजेचे आहे.

संदर्भ पुस्तके

- भारतीय लोकशाही आणि समस्यालेखक: डॉ. वसंत शिंदेप्रकाशक: श्रीजन प्रकाशन भारतीय लोकशाही आणि समस्यालेखक: डॉ. वसंत शिंदेप्रकाशक: श्रीजन प्रकाशन
- भारतीय राजकारण: समस्या आणि विचारलेखक: डॉ. विजय पाटीलप्रकाशक: मराठी विश्वकोश प्रतिष्ठान
- लोकशाही चे तत्व आणि व्यवहारलेखक: डॉ. आशिष पाटीलप्रकाशक: संतोष पब्लिकेशन
- भारतीय लोकशाही की संघर्ष आणि संधिलेखक: डॉ. सुनील कदमप्रकाशक: प्रभाकर प्रकाशन
- राजकीय समस्या आणि भारतीय लोकशाहीलेखक: डॉ. किरण काळेप्रकाशक: वृद्धदत्त पब्लिशिंग
- आधुनिक भारतातील लोकशाहीचा विकासलेखक: डॉ. विजय देशपांडेप्रकाशक: पहाड पुस्तक
- लोकशाही आणि सामाजिक समस्यालेखक: डॉ. निर्मल साळुंखेप्रकाशक: ज्ञान मंदिर
- समाज, राजकारण, लोकशाहीलेखक: डॉ. राजेंद्र जोशीप्रकाशक: महाराष्ट्र पब्लिकेशन
- लोकशाहीचा आत्मा आणि त्याची आव्हानेलेखक: डॉ. विकास गावडे\पकाशक: प्रभात प्रकाशन
- निवडणुका, नेतृत्व आणि लोकशाही सुधारणालेखक: डॉ. सुधीर पाटीलप्रकाशक: अभ्यास प्रकाशन

Publisher's Note: *The views and opinions expressed in this article are solely those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the publisher, editors, or the editorial board.*